

NAGY IMRE

Az „örökké futó óriás”

Katona József történelemszemléletéről

„Igy szakasztom fel hamvadt szemfedelőket azoknak, kiket szeretete vidékünk szült, és szint úgy vígak, szint úgy búsak voltak, mint kiket ezennel a’ koporsójok felé vezetnek.”¹

„...köteles a király, az Istentől reá bízott népet, minden veszélyek és viszontagságok megvetésével vezérteni, az ítéletet és igazságot úgy szolgáltatni, hogy az élők és holtak birájának igaz számot adhasson.”²

A’ *Kecskeméti Pusztákról* írt tanulmányának bevezető részében Katona József önmagát „a’ hírnek sereghajtó barátja” titulussal illeti, s ez a szerzőnek minden bizonnal ironikus megjegyzése önmagáról, amely írói kudarcára utalhat 1823-ban, az írói pályája korai lezárásakor.³ Egyszer majd – a távoli jövőben – a sereghajtó is célhoz ér: „engem’ itt olvasni fognak akkor is, a’ midőn már ez a szobácska, mellyben most ülök, porhanyó düledékké válik” – olvassuk Kecskemét történetéről írt munkájának *Elő-Beszéde*ben.⁴ Töprengésének háttérét az idő kérdése alkotja. A semmibe foszló időé.

Az a dicső idő
melly boldogitana
múlt – semmi! az soha
már vissza nem jövend. [...]
Nincs lódító erő
a *múltat* és *jövőt*
melly öszvehajtaná
abroncsba – nincs *Remény*;
Nincs!⁵

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem emeritus professzora. A tanulmány az NKFI kutatási programja (K119580) keretében és támogatásával készült.

1 KATONA József, „Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Mező Várossa’ Története”, in KATONA József, *Történelmi művei*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 17.

2 Uo., 110.

3 KATONA József, „A’ Kecskeméti Pusztákról”, in KATONA, *Történelmi művei*, 9.

4 Uo., 18.

5 KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001) 18–19.

Az *Idő* című vers lírai monológjának idézett sorai vallanak, hogy a valódi lét nélküli, mert semmivé vált múlt és a megfoghatatlan jövő tudatában a szubjektumnak nincs más lehetősége, mint „a jelenvaló tragikumába süllyedni”.⁶ A *Gyermek-kor* című vers szintén a múlt visszahozhatatlanságáról, vagyis lét nélküliségéről tanúskodik.

Itt azonban mintha elválna egymástól az egyén, a szubjektum és a csoport, a közösség múltjának megítélése. A személyes emlékek s tárgyi megfelelőik a semmibe foszlanak, de a históriává váló „elraboltatott vagyon” dokumentumai megmaradnak, olvashatóvá válnak a jövőben, azaz a későbbi jelenben. Ám arról tanúskodnak, hogy a népek éppen úgy meghalhatnak, mint az egyének. A személyes és közösségi sors ily módon mégiscsak összeér. Voltaképpen csupán a korábban élt népek pusztulásának tárgyi és nyelvi emlékei maradnak ránk. A múlt ezen a szinten – de csak itt – nem a semmivel ölelkezik, hanem tárgyokban rögzül, mint amilyenek a pusztai templomok romjai, s olyan szövegekben válik olvashatóvá, mint amely itt íródik a később porhanyó düledékké váló szobácskában. S ezek mind a pusztulás tanújává válnak. Mint a halott arcát borító szemfedél. A holttetem maga a történelem.

A história iránti érdeklődés Katona gyermekkorára vezethető vissza. A pusztai templomokon meghúzódó fészkekben tanyázó hollók károgaása által inspirált kérdés („kik imádkozhattak itten elsőbben”) még a gyermekkorban fogalmazódott meg a lékekben. S ez arról is tanúskodik, hogy a múlt homályába tekintő érdeklődés inspirálója Kecskemét múltja, a Katona által *Partiscum*nak nevezett tág látóhatárú táj egykori lakóinak emléknyma. Ezt az élményt erősítette a história iránti érdeklődés Katona diákkorában Salamon József Vazul piarista tanár Szegeden, később pedig a pesti egyetem könyvtárában való búvárkodás, amiről Csányi János és Bártfay László tudósít, Horvát István hatása, amit a husziták históriájának, valamint Flavius Josephus művének (a *Jeruzsálem pusztulása* történeti forrásának) elmélyült tanulmányozása követett. Az írói figyelemnek ez a historikus iránya Katona „életének bizonyos szakaszaiban egészen mély érdeklődés volt”.⁷

A szöveggé vált múlt két alakzata Katona József két tanulmánya, *A' Kecskeméti Pusztákról*, amely 1823-ban megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, valamint a csonkán maradt várostörténet, a *Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Mező Várossa' Történetei*, amelynek törzsanyaga id. Katona előszavával (és feltételezhetően a később megsemmisült autográf kéziratról készített másolata alapján) 1834-ban, a szerző halála után négy évvel jelent meg a Trattner–Károlyi kiadónál. Ennek a dolgozatnak van egy kolozsvári kézírata is, szintén id. Katonától. A mű fennmaradt töredékeit Miletz János adta ki 1886-ban.⁸ Mindkét munkának, tehát *A' Kecskeméti Pusztákról* című szövegnek és a Kecskemét-történetnek is létezik gondozott szövegkiadása⁹ és kritikai edíciója.¹⁰

6 ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975), 151.

7 BÍRÓ Ferenc, *Katona József Monográfia* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 18.

8 MILETZ János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1886), 228–314.

9 KATONA József, *Összes művei*, jegyz. SOLT Andor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 2:437–614.

10 KATONA, *Történelmi művei*, 9–150.

Katona József történelemszemléletét, annak kialakulását vizsgálva elsősorban ezekre a primer szövegekre támaszkodunk. Ezek autentikusnak tekinthető művek, azal együtt, hogy a Kecskemét-történet kézírata második részének összeállításán az apa keze is érződik. Az ide tartozó írások az *Elő-Beszéd*ben közölt tervezet szerint a mű harmadik részét képezték volna, s a kritikai kiadásban így is kerültek közlésre. Rendelkezésünkre áll továbbá négy fontos tanulmány (szekunder szöveg) a történész Katonáról: Balanyi György,¹¹ Waldapfel József,¹² Orosz László¹³ és Bíró Ferenc¹⁴ munkája. A számunkra kiváltképpen fontos primer szövegek körét bővíti Katona három eredeti történelmi darabja, az *Aubigny Clementia*, a *Ziska* és a *Jeruzsálem pusztulása*. A két tanulmány és e három dráma tanulmányozása alapján kíséreljük meg kialakítani a szerző historiáról alkotott képét. A *Bánk bán* e téren külön tanulmányt érdemel, jelen tanulmányban csupán egy, bár igen fontos vonatkozása kerül szóba. A szerző két fordított színműve, az *István* és a *Jolánta* számunkra ezúttal kevésbé fontos.

A történelmi művek és a drámák azért is vizsgálhatók együtt, mert keletkezésük egy viszonylag szűk időkorben, az 1810-es években párhuzamosan történt. A Kecskemét-történet pesti keletkezése mellett szóló érveket Waldapfel József és Orosz László gondosan számba vette. A kecskeméti levéltár használata érdekében benyújtott (egyébként eredménytelen) kérelmében 1818. július 20-án az író oly módon hivatkozik munkájára, mint amin „[t]öbb esztendők óta fáradhatatlankodok”, s a város „[r]égisége, sorsasat. meg van nálam”.¹⁵ E témával kapcsolatos más szövegeinek néhány utalása is a pesti évekre vonatkozik: egyik jegyzetében az 1817-re szóló kalendáriumot például újnak minősíti.¹⁶ A várostörténet *Elő-Beszédének* utalásai szintén erre az időszakra engedek következtetni, így a Schwartner–Horvát vitára történő célzás.¹⁷ Mindebből az következik, hogy nemcsak műve koncepciójának kialakítását fejezte be Pesten, hanem a műránk maradt szövegének nagy részét is elkészítette. „Minden jel arra mutat, hogy Katona hazatérése idején, vagy rövidebb utóbb, minden nagyobb irodalmi tervének vége, az nemcsak a drámaírás, hanem általában a messzebb néző ambíció terén is végleges lemondás.”¹⁸ Az *Aubigny Clementia* és a *Ziska* 1813-ban, a *Jeruzsálem pusztulása* 1814-ban keletkezett, tehát a drámák és a történelmi művek egy tágabb szövegtörzset alkotnak.

Először tematikus kapcsolatok, a szövegeket áthálózó konkordanciák tűnnek szemünkbe. A hős lelkű zsidónő, Bethuliai Judit alakjára a Kecskemét-történet két helyen

11 BALANYI György, „Katona József mint történetíró”, *Irodalomtörténet* 23, 3. sz. (1934): 113–125.

12 WALDAPFEL József, „Katona József mint történetíró”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 45, 3. sz. (1935): 273–277.

13 OROSZ László, „A történetíró Katona József”, *Irodalomtörténet* 47, 2. sz. (1959): 266–281.

14 BÍRÓ, *Katona József...*, 17–23, 53–90.

15 KATONA, *Verseik, tanulmányok...*, 89–90.

16 A kalendáriumok megnevezésében még ekkor is szokásban van az „ó és új kalendárium” formula, mivel az ortodox felekezetek körében továbbra is a Julián-naptárat, az ún. ónaptárat használták. Ilyenformán az „új” jelző nem feltétlenül Katona véleményét tükrözi, lehet, hogy csak idézet a címlapról. (Szerk. megj.)

17 KATONA, *Történelmi művei*, 17; OROSZ, „A történetíró Katona József”, 269.

18 WALDAPFEL, „Katona József mint történetíró”, 274.

is utal,¹⁹ s Berenice lehetséges szerepmagatartásának példajaként a *Jeruzsálem pusztulásában* is fontos szerepet játszik. A *Ziska* tárgyát képező vallásháború, a „Huszszitai zenebona” eseményeit a szerző mindkét történeti műben szóba hozza.²⁰ Szintén előkerül „Kúpa vezér párt ütése”, ami az *István* bonyodalmát okozza.²¹ A tájtörténeti inspiráció, a tág szemhatárú *partiscumi* vidék ihlete a *Monostori Veronka* cselekményének térvizonyaiban is érvényesül, erre a helynevek is utalnak. A már említett *Elő-Beszéd*-ben éppen úgy bírálja a nemzeti elfogultságokat, mint nevezetes dramaturgiai tanulmányában. „A’ Magyar csak a’ jót szereti magyarul hallani”, írja, majd hozzáteszi: „a’ históriai igazságnak (ha izetlen is) kedvesnek kell lenni”.²² A történész nem közömbös, csupán értelme tiltakozik a túlzások és az elragadtatás ellen.

Figyelemre méltó összefüggés az is, hogy történeti műveiben a szakmai megalapozottságra törekvő szerző, aki 223 lábjegyzetében és 40 szövegbeli hivatkozásában mintegy másfélszáz szerző munkáját említi,²³ betartva a tudományos diskurzus szabályait és elvárásait, szövegét ugyanakkor szépirodalmi igénnyel is formálja. Néhány helyen a jó dramaturg színpadi látását is érvényesíti. Ilyen részlet a Kecskemét-történetben a jászok külső megjelenésének leírása, amely olyan, mint egy rendezői instrukció.

A’ Férjfiak bugyogót viseltek; mellyet inkább Gatyának lehetne mondani, csak hogy alól a bokánál korca volt: és így öszve köttetett: mint a’ Vászony tarisznyának a’ szájja; lábok mesztelen, vagy legfeljebb egy szür botos forma bakkancsba dugva; [...] felyüröl mesztelenek voltak, ki vévén, hogy a’ nyakokba (tövissel egyik vállon öszve foglalva) egy Lebernyeg függött, [...]. Fejekén vagy semmi, vagy olyan módu Csákó (mint ha egy magoskás tetejü kalapnak egészlen le mettzenénk a’ párkányát) [...]. Hajok fénylő vereses, szakállók leeresztve, termetek közlépszerű.²⁴

Ha a múlt idejű igéket áttesszük jelen időbe, egy tüzetes színi utasítást kapunk. Valentinianus halálának leírása eleven teátrumi jelenetet képez, s Attila meggyilkolását szintén hatásos színpadi eseményként képzelhetjük el. „Hildegunda, egy Német fejedelem leánya, éppen menyaszszonyi ágyában ölte meg, szájába kést nyomván, orrávérenek megindulását hírelték.”²⁵ Összbenyomásunk ugyancsak a színpadi terek váltakozását szemlélő nézőé, aki számára a honfoglalás előtti események szereplőinek sorsa átélhetővé válik azáltal, hogy a jászokat, hunokat és avarokat a vidék jelenbeli lakóival és az olvasó-nézővel azonosítva a szerző *mieinknek* nevezi a közös hazát képező tájélmény alapján. Ez a többes szám első személyű, birtokos személyraggal ellátott személyes névmás közösségformáló szerepű, s Katona történelemszemléletének egyik legfontosabb eleme. Ahogyan Bíró Ferenc megállapította: „a közös lakóterület az itt élőket

19 KATONA, *Történelmi művei*, 55, 174.

20 Uo., 11, 125.

21 Uo., 89.

22 Uo., 17.

23 Uo., 166–168.

24 Uo., 32–33.

25 Uo., 55.

egy közösségbe avatja”.²⁶ A lokális csoporttudat a nemzetinél ősbibb, időben tágabb, lakótérhez, szállásterülethez kötött *communitas* elvét emeli az érdeklődés homlokterébe. Ennek következtében a tájhoz kötött *partiscumi* élet állandó ugyan, de birtokosai változnak. A halottakat felváltják az élők, akiknek arcára szintén szemfedél borul majd. S ha azonosságot tételezünk fel velük, mert ők is mi vagyunk, akkor pusztulásuk szintén közös tapasztalat. A történelem tragikus tapasztalata. Intő példa.

A történetíró és a színpadi szerző látószögének érintkezése, sőt egymásba metsződése alapvetően fontos szemléleti rokonságra utal, amely Katona József két írói énjét összeköti. Ennek az összekötő láncnak a mentén a problémák termékeny műfaji teREPÉHEZ jutunk: ez a lovagdráma vagy vitézi játék, amely a cselekményt – a hősi éreNyek felmutatásának, de érvényvesztésük, kudarcuk látleletének is hatásos színre vitelét biztosító – várostrom köré szervezi. Bíró Ferenc kiemelte azt a tényt, hogy Katona 1813 után írt, történeti tárgyú darabjaiban egy-egy olyan uralkodó szerepel,²⁷ aki a valóságban is élt: (Istvánt most nem számítva) a francia IV. Henrik, a cseh Vencel, a magyar II. Endre és a római Titus, aki ugyan a dráma cselekményének jelenében még csak a keleti légió parancsnoka, de egyúttal a császári trón különleges jogokkal felruházott várományosa. S ezekben a színművekben rendre fellép a lázadó hős, aki valamely oknál fogva megbontja, illetve megbontani kénytelen a világ kialakult rendjét, mint De la Châtre és Ziska. A *Jeruzsálem pusztulása* e téren is sajátos karakterű dráma, mert Berenicét a szerző mind nemét, mind pedig karakterét és dramaturgiai funkcióját tekintve kimozdítja ebből a szerepkörből. Ahogyan a vitézi játékot is történelmi tragédiává formálja. Ez az átformálás majd a *Bánk bán*ban lesz a legradikálisabb, habár a cselekmény mélyszerkezetében még felismerhető a lovagdráma struktúrája, s kisebb mértékben az érzékenyjáték és a végzetdráma alakzata is. E drámákat olvasva egy fokozatosan elsötétedő horizontot láthatunk. Az *Aubigny Clementiában* még feloldódik a konfliktus, a *Ziskában* ellenben a világszemlélet elégikus léttalánya az események tragikus abroncsába zárul, nem nélkülözve a feloldó elemeket, a Jeruzsálem-dráma pusztulásvíziója viszont már-már a feloldás nélküli tragikum vigasztalan sötétjébe merül. (A *Bánk bán*, mint látni fogjuk, sajátos helyet foglal el ebben a folyamatban.)

Katona József történelemszemlélete az említett művekben mélységesen tragikus. *Partiscum* és Jeruzsálem egyaránt a népek haláltáncának színtere, amely ott a „mieinknek” nevezett elődök, itt pedig a zsidó népnek (a reformáció szerzői által a magyar história eseményeivel rokoni párhuzamba állított) balsorsában teljesül be. Ez utóbbinak centrális eseménye a Templom lerombolása, a históriai emlékezet végzetes fordulata és tanulsága.

Húsz-harminthead-évi dolgokat még haljuk Apánk- vagy nagy-Apánktól; de századokról ki szólhat? A' Történet egy örökké futó Óriás, minden nap más köntösben fut el előttünk, a' viszhang tart ugyan egy ideig dörömböléséből, de az újabbak elnyomják [...]

26 BÍRÓ, Katona József..., 21.

27 Uo., 50–53.

– írja Katona a Kecskemét-történet ismét idézendő *Elő-Beszéde*ben.²⁸ Ennek a dübörgésnek egyre vigasztalanabb lármáját halljuk Katona *Bánk bán* előtt írt történelmi drámáinak színpadáról.

A *Bánk bán*t megelőző szövegtörzset két legjelentősebb drámájából, a *Ziskából* és a *Jeruzsálem pusztulásából* tárul fel előttünk leginkább a szerző színpadi esztétikumá formált tragikus történelemszemlélete. Mindkettő egy-egy nemzeti és vallási közösség sorsdöntő időszakából választja tárgyát. Ám a huszita háború, valamint Jeruzsálem ostroma i. sz. 70-ben e népek tragikumán túl az európai história egészére is ható következményekkel járt. A nemzethalál történelmi kockázata mindkét esetben a metafizikai léttalány tapasztalatával függ össze, Bíró Ferenc feltételezése szerint a rejtőzködő Isten képzete jegyében.²⁹ Úgy is fogalmazhatunk, hogy kétségessé válik az isteni világrend értékeinek létezése, de legalábbis nincsenek meg ezen értékek feltárásának, feltárulásának feltételei. Az emberi indulatok, előítéletek, fanatizmusok megakadályozzák az evilági létforma és a felettes értékszint kontaktusát, miáltal kétségessé válik a magasabb értékdimenzió létezése is. E drámákban Katona a történelmi érdeklődésének centrumába a kérlelhetetlen mulandóságnak kiszolgáltatott népek sorsát helyezte. A *Ziska* tragikuma nemcsak abból fakad, hogy a válságos időkben fellépő, tépett lelkű, egyre inkább immoralissá váló rendbontónak nincs ellensúlya a legitimitás Vencellel kapcsolatos krízise következtében, ami a viszonyokat kaotikussá, kiismerhetetlenné teszi. Ezen túlmenően a létezés egésze látszattá, félrevezető reprezentációk zavaros halmazává válik. Az arcok helyére talányos maszkok kerülnek, s a szerepek csalóka játékában a lélek feneketlen kútként rejtőzik el, „Ki láthattya meg, mi vagyon a Kút fenekén, ki tekinthet be a Lélek belső Rejtékébe” – töpreng a huszita vezér, miközben e töprengések hátterében a szövegnek ebben a metafizikus rétegében a dialógusokat áthálózzák a *lárva*, a *kaméleon*, az *átlátszatlan üveg* és az *álarc* képei. A tragikus történelmi folyamatot a lelki és bölcséleti rejtélyek fagyos légköre veszi körül. Ebben a közegben az események önmagába záruló irracionális kört képeznek. Ez a drámai világkép összefügghet a Foucault által elemzett, a 18. század nyelvszemléletét is meghatározó episztéméváltás tapasztalatával, a létrejötté problémájának hátterében, a való és a látszat elkülönülésének krízise mögött pedig feltételezhető a posztkriticista eszmetörténeti szituáció.³⁰

A *Jeruzsálem pusztulásában* még sötétebb a kép. Az egyetemes katasztrófavízió mélységesen tragikus látomásában a zsidó nép haláltusájának vagyunk tanúi. Ez a fatális krízis fizikai és szellemi szinten egyaránt érvényesül. A város utcáit és tereit végül halottak ezrei borítják, s a Masszádába vonuló hősök is az önkéntes halált fogják választani. Nincs túlélő. A kitagadott József-re a keserű tanúságtétel feladata vár. Ebben a kataklizmában a választott nép szerepe is kétségessé válik. Egy világhódító hatalom és az útjában álló kis nép találkozásának végzetes szituációjában ugyanis lehetetlennek látszik a kiválasztottság szerepének megőrzése vagy átértelmezése, nem különben

28 KATONA, *Történelmi művei*, 55, 15.

29 BÍRÓ, *Katona József...*, 70–71.

30 NAGY Imre, „Katona József *Ziska* című drámájának befogadástörténete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 2. sz. (2012): 167–188.

az isteni terv további feltételezése, hiszen e terv megértésének feltétele a megpróbáltatások elfogadásának előzetes gesztusa lenne, s annak belátása, hogy az isteni akarat a megpróbáltatások sorában mutatkozik meg. A nép nem érti, nem is értheti Isten egyre nehezebben feltételezhető tervét, miként nem értette meg a prófétákat sem, ahogyan most is süket fülekre találnak az árulónak tekintett József kétségbeesett tanácsai. „Oh engedjete engemet meg örülni – örülnék lenni mégis jobb, mint kétségbe esettnék” – sóhajtja az elaggott, népe szenvedéseitől meggyötört egykori főpap, a haldokló Matathias.³¹ Jeruzsálem pusztulása a történelem általános érvényű krízise. A szöveg metaforikus szintjén az emberi létezés antik és keresztény interpretációja is kudarcot vall. Előbbi a római erények érvényességének kétségbe vonásából következik, Titus idealizmusának teljes kudarcából, utóbbi pedig Mária és „keresztre szánt” gyermeke szimbólumának totális kifosztása által mutatkozik meg. A fiú megölése a megváltás esélyének könyörtelen visszavétele. A Templom üres helye kozmikus fekete lyukként szívja be a pusztulásra ítélt népet, népeket.

Az „örökké futó Óriás” léptei a népek haláltáncának egy-egy ütemét képezik. Megállítható-e ez a haláltánc? Feloldható-e a Kecskemét-történet elkészített első részének, a *Ziskának* és a *Jeruzsálem pusztulásának* a tragikus látomása? Erre a Kecskemét-történet el nem készült, de tervezett részeinek töredékei és az *István* című dráma értelmezése alapján kaphatunk kedvező választ. Az *István, a magyarok első királya* mintha az említett történelmi tanulmány folytatása lenne. Ennek viszonylatában úgy interpretálható, hogy István király államalapításával olyan állandó kerete, stabil alapja jött létre a partusumi életnek, amely itt és az ország egész területén megállította a népek haláltáncát:

Ez a fordulat az ő [Katona] interpretációjában nem is elsősorban a magyar nemzet, hanem általában a Magyarország területén élő népek történetében következett be. A népek haláltáncra ezzel véget ér, innen kezdve stabilizálódik e sok vihart látott tájon élő emberek élete, immár, – hosszú évszázadok óta – egy nép él itt. Márpedig az életnek – egy nép életének – ezt a biztonságát István teremtette meg.³²

Ez a biztonság az egyéni sors alakulásának a korábbiaknál kedvezőbb lehetőségeket teremtett, ám egyszersmind új kihívásokat, veszélyforrásokat is jelentett. A megteremtett állandósággal kapcsolatosan mindenekelőtt két megtartó eszméről lehet beszélnünk, Katona két legfőbb ideájáról. Az egyik a tolerancia felvilágosult polgári elve, amely az *Aubigny Clementiában* határozottan ellenpontozza a felekezeti harcokból drámai konfliktust képező fanatizmust, s amelyet a dráma elvi centrumát képező, bár dramaturgiai szempontból itt még mellékszerepet betöltő főlovászmester, Sericour képvisel Châtre ellenében.

31 KATONA József, *Jerú'sálem' Pusztulása: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. NAGY Imre, Katona József Korai Drámái (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 203.

32 BÍRÓ, *Katona József...*, 58.

Hidd el nékem, Châtre, az embereknek véleménye, melyet isteni ítéletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maskarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik lárva rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tetszik. Már most kardot vonjunk-é mi egy igazszívű ember ellen, mivel őbeléje az Öröktőlvaló ezt és nem amazt a vágyakodást alkotta, melyet mi mindnyájok között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, amelytől mások undorodnak?

– kérdi Sericour a marsallt.³³ A fanatizmus elítélendő magatartása a Kecskemét történetben is bírálatot kap, éppen a keresztes hadjáratokkal kapcsolatosan.

Már most nem lehet senkit meg tartóztatni – a' haldoló atya haszontalan nyújtotta ki reszkető kezeit az útra fel készült fia felé, hogy ne hagyná el őtet! – haszontalan nyújtotta a' gyermek ágyban lévő Anya férje felé nálla lévő tsetsemőit! hijjába hitták segítségül az Istent! az árván maradók – mert Istent tsak keleten mondták lenni 's uralkodni. – Az Atya, 's Anya, feleség, és Árva – 's úgy az el menő keservessen sirt: de héába, mert menni kellett: mert a' Pap a' Prédikáló székéből azt hirdette ki – hogy: az Isten ki nyitotta a' Mennyeknek kapuját annak: a' ki magát Nap keleten – agyon fogja ütetni.³⁴

A keresztes vitéz búcsújának jelenete (ennek ironikus változata Biberach visszaemlékezése a *Bánk bán* harmadik felvonásában) arra figyelmeztet, hogy a piaristák által nevelt Katona mélyen átélte vallásossága a felvilágosodás eszméin átszűrte lelki tartalom, felekezeti szempontokon túlemelkedő eszme.

Ehhez hasonlóan Katona József lokálpatriotizmussal átitatott hazafisága szintén polgári jellegű, urbánus érzület. Partiscum földrajzi, gazdasági és szellemi központja a város: Kecskemét. Orosz László szavaival:

Ahogy a kor nemességének a megye, ennek a Csokonai-, Fazekas-, Katona-típusú polgárságnak a város volt a természetes életkerete. S a városához ragaszkodó polgár hazafisága merőben új típusú volt, másfajta, mint a nemeseké. A debreceni vagy a kecskeméti paraszt-polgári közösségben iskolázott agy másként fogta fel az ország dolgait is, mint a falusi kúriákat lakó vagy a megyei életben forgolódo táblabíráké.³⁵

A megyei szellem érvényesülését Katonának pesti ügyvédként a saját bőrén kellett megtapasztalnia, amikor a „Dósa kontra Nyitra-megye” ügyben védencének képviselővel magára vonta a magát sértve érző megye haragját, amely az ő nyilvános megfeddéséhez vezetett.³⁶

33 KATONA, *Összes művei*, 1:40.

34 KATONA, *Történelmi művei*, 101.

35 OROSZ, „A történetíró Katona József”, 274.

36 A nyilvános feddésre 1818. június 9-én került sor. Az ügyről bővebben: RIGÓ Béla, *Így élt Katona József, Így élt...* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991), 46–49.

E polgári tartalmú hazafiság révén jutunk el – első pillantásra alighanem meglepő módon – a Katona-életmű egyik legfontosabb gondolati magvához, az említett két megtartó elvhez társuló harmadikhoz, a Szentkorona-eszméhez, illetve annak egy olyan változatához, amelyet a vizsgált művek alapján szintén polgári eszmének tartunk. Kulcsszerepet játszik a történelemszemlélet tragikumának feloldásában. A lehetséges katarzis záloga. Arról a koronáról beszélünk, amely a hagyomány szerint István király személyéhez kötődik. Ennek alapján még szorosabbra köthetjük a Kecskemét-történet és a dráma kapcsolatát. Erre nézve különleges fontosságú a Kecskemét-történet szöveggörpuszához készített jegyzet, amelynek (valószínűleg Miletztől származó) címe: *A Pannonia névnek eredete, Sylvester pápa levele és a magyar szent koronának ábrázolása*.³⁷ Ebben a szövegben Katona nemcsak az általa hitelesnek tartott Sylvester-bullát közli elejétől végig, valamint részletes leírását adja a koronának, de polemikus éllel kitér arra a kísérletre, amely a Mária Terézia által állami szintre emelt Szent István-kultusz protestáns átértelmezésére, sőt szekuláris roncsolására törekedett, ami ellen Katona József hivatkozott szövegében határozottan fellép. Őz Pál „senyvedt csont”-nak nevezte a királynő által Raguzából hazahozatott Szent Jobbot, az evangélikus Decsy Sámuel, a bécsi *Magyar Kurír* szerkesztője pedig ugyan nem vetette el a Szent Koronában megtestesülő tradíciót, de a maga (és felekezete) módján magyarázta a hagyományt. Szerinte szentnek azt nem azért nevezték hajdani őseink,

mintha magában a' koronának materiájában valamely különös szentség vólna el rejtve. A' Szentség okos valóságoknak erköltsi tökéletessége, és a' szabad akaratnak minden jóra hajlandó meg határozódása, mellyeket ostoba és érzékenységek nélkül való dolgok magokban nem foglalhatnak. Szent nevet érdemel tehát ez a' korona

– írja, mégpedig a tárgyi valójában megtestesülő hagyományra, eredetére és funkciójára nézve.³⁸ Decsy a nemzetnek és a királynak a felvilágosult rendiség eszmekörén belül megfogalmazódó viszonya szempontjából világítja meg a korona szemantikáját, hogy „tudniillik az azzal fel ékesített személyek kötelesek a' természet és nemzetek szentséges törvényeinek meg tartatására és a' népnek boldogságára tzelzó dolgoknak el követésére”.³⁹

Katona József nézőpontja más. Ezért határozottan szembeszáll a koronát a szakrális elemtől megfosztó értelmezéssel:

Legbővebben harczolt ezen szent korona ellen Détsi Sámuel; legbővebben, legbölcsebben védelmezi ezt Koller József pécsi kanonok: „*In commentario de sacra regni Hungariae*

37 Ezt a kritikai kiadás FÜGGELÉK I. *Országos érdekű történelmi jegyzetek, kivonatok, másolatok* főcímmel közli. Lásd: KATONA, *Történelmi művei*, 103–111.

38 DECSY Sámuel, *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak Históriája* (Bécs: Alberti Ignác műhelyében, 1792), 165.

39 *Uo.*

corona. Edito Quinque Ecclesiis 1800. Typis Catharinae Engel viduae.” – Ezt a könyvet olvas-
sa a ki a korona iránt kétségeskedik és ebben eligazodni akar.⁴⁰

Koller korona-interpretációja érzékelhetően érvényesül Katona művében. Éppen ezért tanulságos összevetni Decsy idézett szövegével Katonáét, amelyet a korona leírásához csatol:

Mindezekkel ékesült szent koronánkat megtekintvén, mindjárt láthatja kiki, hogy nem egyébre, hanem az igaz keresztény katolika hitnek ismeretére, védelmezésére ébresztetnek. Hogy ezen koronával megkoronáztatott király az apostoli buzgóságra és az egész magyar nemzet pedig, mely az által az apostoli hitre hozott, ugyanennek teljes ismeretére, tiszteletére, sőt fegyverrel való oltalmazására is állandóul ébresztetik. A többi királyi ékességek is, az azokkal díszeskedő királyt az ő királyi kötelességének megtartására különösen vezérlik és intik.⁴¹

A szóhasználat alapján egyfelől világos, hogy ez olyan katolikus értelmezés, amely nem nélkülözi a szakrális dimenziót. De nem kevésbé fontos, hogy Katona ebben a szövegben következetesen „az egész magyar nemzet”-ről beszél, melyhez a korábbiakban bemutatott Partiscum-fogalom értelmében nemcsak nemesség, de a városi polgárság is beletartozik, mind a Szent Korona kiváltságaiban, mind az ezekből fakadó kötelezettségekben részesülve. Katona a koronatan polgári felfogását szólaltatja meg. Ez a jogki-terjesztés filozófiája.

Ebben az eszmekörben válik fontossá az a polgári nyelvi öntudat, amelyet Katona képvisel.

Azt mondották: – írja várostörténete bevezetőjében – hogy *miért irtam Magyarúl – el nem kél* – de ezeknek tsak a’ könyv-titulussát mutatom. Ha másképp nem, elveszik ingyen, és én még is célomat értem; mert megvallom, ha minden becs megtagadtatik munkámtól – én egész érdemét abban találok, – hogy magyarúl van írva.⁴²

A város lakóihoz, s tágabban, elvileg, az egész nyelvi közösséghez szólás szándéka felülírja a latinul írás szakmai hagyományát, valamint a piaci szempontokat. De milyen az a magyar nyelv, amelyen a történész Katona megszólal? Jellemzője – s ezt a koronáról szóló szöveg messzemenően igazolja –, hogy még a történetírás hagyományos terminológiáját is szívesen cseréli fel köznyelvi kifejezéssel, s a szokásos, kiegyensúlyozott körmondatok helyett szintén a beszélt nyelvhez alkalmazkodó darabosabb, egyszerűsített tömörebb, közbevetésekkel tagolt, dinamikus mondatstruktúrákat részesít

40 KATONA, *Történelmi művei*, 107.

41 Uo., 108.

42 Uo., 16.

előnyben, s a mozgalmas események előadása során rövid, erőteljes beszédformákat alkalmaz. A városi, polgári köznyelv alakzatait.⁴³

Katonának a jó királyról alkotott elképzelése összefügg koronaértelmezésével.

Semmi a királyi méltósághoz nem lehetett illendőbb, mint hogy ő az Istent, kinek képét viseli a földön, megismerje és tisztelje; a szent erkölcsöt, az isteni igazságot, tisztelettel együtt fedhetetlenül megtartsa és a keresztény hitet oltalmazván, kívánt győzelmet vehessen annak ellenségein; végre a jó tetteinek jutalmát nem a földön, hanem a mennyben várja.⁴⁴

Ez az uralkodói eszmény érvényesül az *Aubigny Clementia* IV. Henrik-portréjában, aki „emberséges és érzékeny szívű monarcha”. „Király és ember egyszersmind”, akinek „elegendő kegyességet és emberiséget” adott a Teremtő, s ezért a lázadó marsallnak nem megbocsát, nem is bünteti meg, hanem békét köt vele.⁴⁵

IV. Henrik Katona utolsó makulátlan királya. A vele kapcsolatos eszménykép a *Ziska Vencel*-alakja által szertefoszlik. Rehabilitálására a szerző – az *István* korábbi tapasztalatai alapján – a *Bánk bán*ban tesz kísérletet a korona-eszmény jegyében. Ez kap tömör megfogalmazást Petur bán szavaiban:

Görög, Gubás, Bojér, Olosz,
Német, Zsidó, nekem mihelyst fejét
a' Korona díszesíti, mind egy az;
mert szent előttem a' Királyom [...].⁴⁶

Az eszmény helyreállításának szándéka abban a kettősségben is nyomon követhető, ami a királlyal kapcsolatos névhasználatban megmutatkozik. A *Bánk bán* uralkodóját többször is kemény kritika éri, főként az imént idézett Petur, de Bánk részéről is, ám akkor minden esetben, kivétel nélkül Endrének nevezik.

Barátim! a' Szülők Polyák-
Ország felé néznek kisírtt szemekkel,
mert tán Fiuk Endrével ott veszett,
azért, hogy egy öt esztendő's gyere'k
nyerhesse a' Galiczi tartományt. –
Légy boldog Endre! Ha te Királyi-pálczád'
kezébe adtad Aszszonyodnak [...].⁴⁷

43 OROSZ, „A történetíró Katona József”, 280.

44 KATONA, *Történelmi művei*, 110.

45 KATONA, *Összes művei*, 1:58–64.

46 KATONA József, *Bánk bán: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 204.

47 KATONA, *Bánk bán...*, 202–203.

Ezek is Petur szavai, amelyek nem sokkal az előbb idézettek előtt hangzanak el. Ám ha II. Endre Királyként megnevezve kerül szóba (az V. felvonásban a KIRÁLY név szerepel megnyilatkozásai előtt), akkor feltétlen tisztelettel beszélnek róla, Petur korábban idézett szavaiból az is kiderül, hogy azért, mert fejét a Korona díszesíti. Ezért mondja a Peturral szembe forduló Bánk a dráma egyik alapigazságaként: „az Isten nem segít soha / felkent Királyok ellen!” Ennek az eszménynek a felépítése zajlik a dráma ötödik felvonásában, melynek jegyében a Király megteremti az udvar és az ország békéjét, s helyreállítja a történelmi folyamatot, amikor magát és a környezetét halott apjának, III. Bélának a tekintete elé helyezi:

Atyám! halálos ágyadon nyögéd
még gyermekid' fülökbe: „Legnagyobb
fájdalmatokban is Királyi széktek
előtt jelennyen meg tekintetem,
és intsen emberi-uralkodásra.”⁴⁸

Ezzel mintegy Isten látókörébe helyezi az eseményt, „jól értelek”, mondja a Király: „ki vetted kezemből / pálczámat”. Ebben a látómezőben hangzik el II. Endre emberi fájdalomán, gyászán felülemelkedő nyilatkozata: „Magyarok! előbb mintsem Magyar Hazánk – / előbb esett el méltán a' Királyné!”⁴⁹

Ennek a megnyilatkozásnak – a rend helyreállításának kinyilvánításán túl – kettős üzenete van. Megvalósult a jó király eszménye, de felbomlott az embernek és az uralkodónak az *Aubigny Clementiában* még egy személyben meglévő egysége. A *Bánk bán*-ban Endre és a Király egy személy, de két szerep. Az idézett mondat *méltán* szavát a Király mondja, mert mondania kell, de Endre lelkében ennek a szónak nincs, hogyan is lenne személyes érzelmi fedezete. Ennek a kettősségnek a jegyében hangzik el, s ne feledjük, Gertrudis nyitott koporsója előtt, a könnyeivel küszködő Endre szájából az a mondat, amely a dráma kulcsfontosságú gondolata. Endre az Udvornikhoz fordulva szólal meg, de a többi jelenlévő által is hallhatóan:

Egyj Királynak
kell látni minden könnyeket: magának
könnyezni nem szabad.⁵⁰

Ebben a pillanatban láthatóvá válik az eszmény, amely a felvonás eseményeinek dramaturgiai folyamatában átmenetileg megrendül ugyan, ám a kifejtésben, mint láttuk, annál tisztábban áll előttünk. Az elhangzott mondat Katona József talán legfontosabb történelmi tanúságtétele: a hivatalt viselő személynek – a rend megőrzése érdekében – korlátoznia, sőt elfojtania kell magánérzelmeit, el kell tekinteni személyes érdekeitől.

48 Uo., 301.

49 Uo., 302.

50 Uo., 280.

Ez az, amire Bánk nem képes – bár lelki tusájában erre kísérletet tesz –, de nem is lehet képes. (Különösen nem, mint drámai hős.) „Melinda helyett köszönni kell!” – mondja Gertrudisszal való szópárbajában, s a királynét „Kerítő”-nek nevezve öli meg. Tényszerűen tévesen, erkölcsileg vétkesen, jogi szempontból pedig jogtalanul.

Ne feledjük, hogy e – most csupán egyetlen szempontból érintett – dráma címe szó-játék. A *bán* szó benne rejlik *Bánk* nevében, s ez a grammatikai összevonás szemantikai üzenetet képez a viselt hivatal és az azt viselő személy tragikusan problematikus találkozására nézve a dráma szituációjában, amely előrejelzést a Trattner-féle edíció a címlapon a két szó kötőjellel történő összekapcsolásával nyomatékosított: *Bánk-bán*. A Király-eszmény megvalósulása mögötti térben, Bánk személyes sorsában, ennek a két szónak, két fogalomnak tragikus elszakadása áll. Bánk kiveti lelkéből a bánt, Endrét viszont legyőzi a Király. Az eszmény általa valósul meg. De létrejöttének előzménye, egyszersmind ára Gertrudis, Melinda és Petur halála. Ám az egyéni sors elválik a közösség életének alakulásától. A helyreállított rend a nemzet jövőjének biztosítója. A Királyra vetülő fénynek azonban kétségkívül sötét árnyéka van. Az eszmény későn született meg, s a hivatali kötelesség győzelme a személyes érdek fölött rendkívüli esetenként, csak a hierarchia csúcán, a trónon valósulhatott meg. Alkalmazkodva a jelenbeli helyzet követelményeihez, de szükségképpen eltávolodva a végzetesen alakuló történettől. Drámabeli múltja tragikus. A Király mellett ott látjuk a „vég-semmiség” ítéletével sújtott Bánkot. De a világrend fennmaradásának egyetlen esélye: a Király. Nem Endre, hanem a Király. Ez a drámaíró végső megoldása.

A költő felelete a történetírónak. Válasz „az örökké futó Óriás” látomására.